

CERÎDE-İ İLMİYYE'DE YER ALAN KARARLAR ÇERÇEVESİNDE FETVAHÂNENİN YARGI KARARLARINI BOZMA SEBEPLERİ

REASONS OF FETVAHÂNE FOR REVERSING THE JUDGEMENTS PURSUANT TO THE DECISIONS IN *CERIDE-I ILMIYYE*

Yrd.Doç.Dr. Saliha Okur GÜMRÜKÇÜOĞLU

Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Kamu Hukuku Bölümü İslam Hukuku Anabilimdalı
sgumrukcuoglu@medipol.edu.tr

Özet

Mahkemelerin işleyişi toplumların ihtiyaç ve problemlerini gün yüzüne çıkarmada, dönemin hukukî, sosyal ve kültürel yapısını anlamada önemli bir araçtır. Bu sebeple bu çalışmada 1917-1922 yılları arasında Şeyhülislamlığın resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmiyye* adlı dergide yer alan bozma kararlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu kararlar Şeyhülislamlığın bir birimi olan Fetvahânenin usulden ya da esastan bozarak yerel mahkemelere iade ettiği yargı kararlarıdır. Çalışmada öncelikle Fetvahânenin kuruluş ve işleyişi hakkında kısa bilgiler verilmiş; bozulan kararların içeriği belirlenerek, konularına göre tasnifi yapılmıştır. Ayrıca hangi alanda en fazla kararın bozulduğu tespit edilerek, Fetvahânenin söz konusu kararları yerel mahkemelere gönderme gerekçeleri açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hukuku, *Ceride-i İlmiyye*, Fetvahâne, Fetva.

Abstract

Functioning of courts is an important means for understanding a period in terms of law, social and culture and important also for revealing the needs and problems of the society. Therefore, the purpose of this study is to examine the reversed judgements included in the *Ceride-i İlmiyye* which is the official media organ of Shaykh-al Islam between the years 1917-1922. The judgements in question are the judgements which are reversed because of procedure or substantial and remanded to the domestic courts by Fetvahâne which is a unit of Shaykh-al Islam. First of all in this study, short information is given about the establishment and the functioning of Fetvahâne and indicating the content of the reversed judgements, they are classified according to their topics. In addition, by determining in which topic there were reversed judgements at the most, the grounds for the fact that the Fetvahâne remanded the judgements in question to the domestic courts are explained.

Keywords: Ottoman law, *Ceride-i İlmiyye*, Fetvahâne, Fatwa.

Giriş

Azımsanmayacak bir yüzölçümünde uzun yıllar tarih sahnesinde kalmayı başarmış bir devlet olan Osmanlı, hiç şüphesiz bu başarısını tesis ettiği hukukî yapıya ve kurduğu müesseselere borçludur. Kurulan müesseseler arasında önemli bir yere sahip olan Şeyhülislamlık ve buna bağlı Fetvahâne toplumda uzun yıllar önemli bir görevi ifa etmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devletinde yerel halkın dini sorularını ve problemlerini müftüler daha sonra ise adına “şeyhülislamlık” ya da “meşihat dairesi”¹ denilen makam çözüme ulaştırmaktaydı. Şeyhülislamlığın 1425 tarihinde mütevazı bir fetva makamı olarak ortaya çıktığı fikri, ilim muhitlerinde genel kabul görmüş bir fikirdir. Uzun bir süre müstakil bir daireleri olmayan şeyhülislamların fetva işlerini kendi evlerinde gördükleri, şayet ikamet ettikleri ev fetva işleri için uygun değilse, münasip bir konağa çıkıp, konağın selamlık bölümünü meşihata ait işler için kullandıkları ifade edilmektedir². Bu dönemde şeyhülislamların beraberlerinde fetva işlerinde kendilerine yardım edecek memurlar bulunur ve bunlara şeyhülislam kâtibi ve müsevvidleri denirdi. Bunların başında fetva emini unvanıyla bir kişi olup ilmi faaliyete nezaret ederdi. Şeyhülislamlardan sonra rey ve karar sahibi bu kişi olurdu³. 1826 tarihine gelindiğinde ise yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, yeniçerilerin merkezi olan Ağa Kapısı’nın Meşihat Makamı’na tahsis edildiği bilinmektedir⁴.

Tarihi sürece bakıldığında Şeyhülislamların Osmanlı Devletinde her zaman önemlerini korudukları anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın ortalarında, idari görevlerindeki artış ve yüzyılın sonunda devletin siyasi kararlarında veziriazamlarla eş bir rol üstlenmeleri dikkate değer bir konudur. XVII. yüzyılda kurumun bünyesindeki hizmetli sayısındaki yükseliş de salnamelerde ifade edilmektedir. Nitekim 1334 tarihli *İlmiyye Salnamesi*’nde söz konusu dairenin birimleri, kaç me-

¹ Şeyhülislamlık makamının kuruluşu ve geniş bilgi için bkz. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı*, Ankara 1965; J. Mouradgée D’ohsson, *Tableau Général de L’Empire Ottoman*, Paris 1788, C. IV, s.495-530; Ali Emiri, “Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi”, *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul 1334, s.304-320; Mehmet İpşirli, “Bâb-ı Meşihat”, *DİA*, C. IV, s.362-363; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul 1969; a.mlf. “Yükselme Devrinde İlmiyye’ye Mensup Olanların Mevkii ve Meşihat Teşkilatı”, *Diyanet Dergisi*, C. XXII, sy. 2, s.42-46; Norman Itzkowitz-Joel Shinder, “The Office of Seyh’ul-Islam and the Tanzimat”, *Middle Eastern Studies*, London 1972, s.93-101; Ekrem Kaydu, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Ankara 1977, s.201-210; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Şeyhül’ İslamlık Müessesesi, *Diyanet İlmi Dergi*, 1999, C. XXXV, sy. 1, Özel Sayı, s.1-10; a. mlf, *Müessesetu Şeyhül’-İslâm fi Devleti’l-Osmaniyye*, (trc. Haşim Eyyubi), Trablus: Jarrou Press, 1992; Michael M. Pixley, “Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislam’ın Gelişimi ve Rolü” (çev. Nuri Çevikel), *Türkiye Günlüğü*, sy. 60, Ankara 2000, s.99-106; J. H. Kramers, “Şeyh-ül-İslâm”, *IA (MEB)*, C. XI, s.485-489; Murat Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, İstanbul 2002; a.mlf., “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık”, *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002, C. IX, s.847-854; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005; Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam”, *DİA*, C. XXXIX, s.91-96.

² Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilatı*, s.195-196; Akgündüz, “..Şeyhülislamlık”, s.848.

³ Ali Himmet Berki, *İslam Şeriatinde Kaza ve İfta Müessesesi*, Ankara 1968, s.83; Berki, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı” *Diyanet Dergisi*, IX/102-103, 424 (1970); J. Mouradgée D’ohsson, *Tableau Général*, IV, s.510, 514.

⁴ Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilatı*, s.195-196; Akgündüz, “Şeyhülislamlık”, s.848.

murdan müteşekkil olduğu tek tek belirtilmiştir. Müstakil olarak fetva işlerinin görüldüğü Fetvahâne'nin kısımları, memurları ve rütbeleri de belirtilmektedir⁵. Öte yandan XIX. yüzyıldaki idari düzenlemeler sırasında Şeyhülislamın Osmanlı devletinde kabine üyeliğine kadar yükseldiği görülmektedir⁶.

Fetvahâne'nin Konumu ve İşleyişine Kısa Bir Bakış

Fetvahâne⁷, "fetva verilen yer", "fetva odası"⁸ anlamına gelen bir kelime olup Osmanlı Devleti'nde meşihat makamına bağlı olarak işlev gören kurumun adıdır. Resmi kayıtlarda "Fetvahâne-i Âli" olarak geçen kurumun ne zaman ihdas edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Kanunî Sultan Süleyman devrinde Şeyhülislam Ebüssüüd Efendi tarafından bir fetva eminliği oluşturulduğu⁹ ve ilk fetva emininin de Muhyiddin Efendi olduğu zikredilse de¹⁰; "Bâb-ı Fetvâ" da denilen şeyhülislamlık içerisinde doğrudan Fetvahâne adında bir resmi dairenin kurulduğuna dair devrin kaynaklarında herhangi bir kaydın bulunduğu söylemek güç gözükmemektedir¹¹. Öte yandan Pakalın'ın ifadesi ile Fetvahânenin yalnızca iftâ müessesesi olarak tarifinden öte¹², kurumun tarihi seyrine ve salnamelere bakıldığında müftü ve şer'i mahkemeler yanında, başta padişah olmak üzere gerek resmi gerekse gayr-i resmi kişilerin dini ve hukukî sorularına cevap verip, Şeyhülislamın onayına sunulan bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yerel mahkemelerden gelen i'lâmların temyiz yeri olarak da görev yapması söz konusu birimin vazife alanı ve işleyişi hakkında bizlere ışık tutmaktadır¹³.

Fetvahâne "fetva odası" ve "i'lâmat odası" olarak iki kısımdan oluşmaktaydı¹⁴. Şeyhülislamlığın resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmîyye* adlı derginin 24 Temmuz 1913 (30 Şaban 1332) tarihli 12 maddeden oluşan Fetvahânenin Hey'et-i İftâiyyesi hakkındaki nizamnâmede¹⁵ Fetva odasının "te'lif-i mesâil" ve "taharrî-i mesâil" adıyla iki bölüme ayrıldığı belirtilmiştir. Fetva odasının her türlü yazılı ve sözlü fetva taleplerine cevap vermekle görevli olduğu, i'lâmat odasının ise şer'îyye mahkemelerinden gelen evrakın temyizini yapmakla vazife-

⁵ *İlmîyye Salnâmesi*, Birinci Defa, Dârü'l-Hikmeti Aliyye 1334, s.140-143.

⁶ İpşirli, "Şeyhülislamlık", s.92.

⁷ Fetvahâne hakkında geniş bilgi için bkz. Ferhat Koca, "Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", *İLAM Araştırma Dergisi* (Ocak-Haziran 1997), C. II, sy. 1, s.133-152; a. mlf, "Fetvahâne", *DİA*, C. XII, s.496-500.

⁸ Fetva kelimesinin terim anlamıyla ilgili olarak bkz. Ebu'l-Âla Mardin "Fetva" *İslam Ansiklopedisi* (M.E.B), C. IV, s.582-584; E. Tyan, "Fetwa" *EI2*, C. II, s.866; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA*, C. XII, s.486-487. (486-496)

⁹ İpşirli, "Şeyhülislam", s.95; Fetva Eminliği hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Vamık Şükrü Altınbaş, "Fetva Eminleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Ekim 1963), C. II, sy. 10, s.23-26; a. mlf, "Fetva Eminleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Kasım 1963), C. II, sy. 11, s.24-25.

¹⁰ Ali Himmet Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Kasım-Aralık 1970), C. IX, sy. 102-103, s.424 (423-427); Ertan, "Meşihat Teşkilatı", s.42.

¹¹ Koca, "Fetvahâne", s.496.

¹² Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s.621, İstanbul 1993. 621-622

¹³ İlhami Yurdakul, *Osmanlı Devletinde Şer'i Temyiz Kurumları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1996, s.31 vd.

¹⁴ *İlmîyye Salnamesi*, s.140, 142.

¹⁵ *Ceride-i İlmîyye*, sy. 4, s.155-157; *Düstur II. Tertip*, C. VI, s.948-950.

li olduğu ifade edilmektedir¹⁶. Bu ayrıma son dönemlerde “pusula odası”nı da ilave ederek bölümlenmeyi üçe çıkaranlar da mevcuttur¹⁷. Muhtemelen zikri geçen Pusula odasının gelen soruları tasnif ederek fetva odasına gönderdikleri anlaşılmaktadır.

Fetvahâne'nin çalışma esaslarıyla ilgili olarak çeşitli nizamnâmeler yayımlanmıştır. Bunlardan 19 Şubat 1875 (13 Muharrem 1292) tarihli Fetvahâne Nizamnâmesinde¹⁸ fetvahânedeki görev yapan müsevvidlerin sayıları, görevli açığı bulunmadığında bu daireye başka memur alınmayacağı, ayrıca müsevvidler arasından fıkıh ilmini en iyi bilen kişinin fetva makamı tarafından baş müsevvidlik görevine getirileceği ve bu daireye memur olarak girmek isteyenlerin fetva makamı tarafından tayin edilebilecekleri belirtilmiştir.

24 Temmuz 1913 (30 Şaban 1332) tarihli “Fetva Odası Nizamnâmesi”nde¹⁹ ise Fetvahâne'nin “Te'lif-i mesâil” bölümünün fıkıh ve fetva kitaplarında olan meseleleri seçeceği, meşihatça belirtilen konular hakkında dört mezhebe ait bütün fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplayacağı, ayrıca basma veya yazma fıkıh ve fetva kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip edeceği belirtilmiştir. Öte yandan Hanefî mezhebinde fetva verilmeyen (müftâbih olmayan) bir görüşün zamanın şartlarına uygunluğundan dolayı tercih edilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Aynı gerekçeyle, ilgili görevlinin diğer üç mezhep imamına ait bir kanaati uygun görmesi halinde, konuyla ilgili gerekçeli bir mazbata hazırlayarak fetva emanetine vermesi ve mazbatanın içerdiği görüşün, fetva makamının da “*bi't-tasvîb arzı üzerine irâde-i seniyyeye iktiran ettikten sonra*” fetvaya esas olacağı belirtilmiştir. Bir diğer bölüm olan Taharrî-i mesâil şubesinin ise fetvanın cevabını hazırlayacağı, şeyhülislamın tasdikinden sonra fetvayı özel defterine kaydedeceği ifade edilmiştir.

Kurumun işleyişi ise kısaca şöyle olmaktadır: Pusula odası, sorulan soruları açık bir şekilde yazıp fetva odasına verir. Burada, verilecek fetvanın metni yazılır ve bu metin cevabı yazılmak üzere Şeyhülislam'a takdim olunurdu. Şeyhülislam müspet veya menfî cevapları yazıp imzaladıktan sonra, bunları fetva odasına iade eder, ilgili deftere aynen kaydolunduktan sonra soru sahiplerine verilir. Şifahen cevap isteyenlere fetva odasından şifahen cevap verilir. Fetva isteyen kimse-den, bu hizmet karşılığında 7 akçe resim alınıp, bu paranın fetva emini ile kalem heyeti arasında taksim edildiği ifade edilmektedir²⁰.

Şer'iyye Mahkemelerinden verilen i'lâm ve hüccetlerin temyizi ise şöyle yapılmaktaydı: Öncelikle verilen i'lâm ve temyiz evrakı mahkeme tarafından Fetvahâne'ye gönderilir. Bazı i'lâmlar vardır ki bunların temyizi zorunludur. Bunlar; çocukların, akıl hastalarının, bunakların, maliye ve vakıfların aleyhine verilen kararlardır. Diğer i'lâmlar da, taraflardan birinin veya her ikisinin de isteği üzerine gönderilen evraklardır. Fetvahâne'ye meşihat makamı tarafından

¹⁶ Mustafa Şentop, Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinâf, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul 1995, s.61. (*Temyiz ve İstinâf*)

¹⁷ Pakalın, C. I, s.621.

¹⁸ D.I.T., IV, 76-77.

¹⁹ C. I., sy. 4, 155-157; D.II.T., VI, 948-950.

²⁰ Uzunçarşılı, s.196-197.

havale edilen dosya, usûlüne uygun olup olmadığı araştırılarak, şer'î ahkâma ve usule uygun görülürse fetva emini ve i'lâmat müdürü tarafından onaylanır; tasdik olunan i'lâm ve temyiz evrakı maddi hataların olup olmadığının tetkiki için Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye' adlı bir meclise gönderilirdi²¹.

Bu meclis Fetvahâne dışında 21 Ekim 1862 yılında kurulmuş olup mahkeme kadıları tarafından verilen i'lâm ve hüccetlerin temyiz yeridir. Görevi ise yerel mahkemelerde verilen i'lâmın gerçek duruma aykırılığı ve maddi hataların bulunup bulunmadığının tetkiki idi²². Başka bir ifade ile, usul ve kanuna uygun bir i'lâmın bu meclise gönderilebilmesi için ya maddi hataların olması veya muhakeme esnasında mahkumun aleyhine ileri sürdüğü geçerli bir itirazın, mahkemeye göz önünde bulundurulmaması gerekirdi. Fetvahâne tarafından tasdik edilme-yip bozulan bir i'lâmın Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye'ye gönderilmesine lüzum yoktu²³.

Fetvahâne'ye gönderilen kararlarda bilgi yanlışlığı veya muhakeme usûlüne aykırılık tespit edildiğinde, bu sebepler "Esbâb-ı Nakziyye" başlığı altında ilgili mahkemelere geri gönderilir ve tekrar incelenmesi istenirdi. Kadı verdiği kararda ısrar ederse, i'lâm Fetvahâne tarafından tekrar incelenip, daha detaylı bir gerekçe kaleme alınarak mahkemeye ikinci bir mütâlâa gönderilirdi. Yerel mahkemelerin Fetvahâne'nin bozma gerekçelerine itiraz edip, verdikleri kararlarda ısrar ettiği örnekleri de zikretmek gerekir²⁴.

Fetvahâne'de temyiz için gelen evraktan yirmi satırdan az olanlardan iki mecredi alınması hakkında Mecelle Cemiyetince verilen tezkire 15 Şubat 1880 (4 Rebi'ülevvel 1297) tarihinde neşredilmiştir²⁵.

Ceride-i İlmiyye'de Bulunan Nakz Kararlarının İçeriği ve Fetvahâne Tarafından Bozma Sebepleri

II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamlık görevi yapan Ürgüplü Mustafa Hayri'nin teşebbüsü ile yayın hayatına başlayan *Ceride-i İlmiyye*, Meşihat makamının resmi yayın organı olarak 1914-1922 yılları arasında toplam 79 sayı olarak neşredilmiştir²⁶. Dergide Meşihata bağlı kuruluşları ilgilendiren resmi ve idari konulardaki yazılar, Fetvahâne ve şer'î mahkemelerin dini meselelerle ilgili

²¹ Berki, a.g.m., s.426; *Ceride-i İlmiyye*'de Fetvahâne tarafından tasdik olunmuş bir karar örneği: "... *mehr-i mu'accel-i mezkûrun teslimine dair def'ine binâen mezbûrenin tahlîfinde şeklen istikamet gayr-ı münfehim bulunmuş olduğuna ve lâyiha mündericatına nazaran Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'ye tevdi' kılınmıştır.*" C. I., sy. 30, s.840; Ayrıca bkz. C. I., sy. 31, s.884. Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'nin tarihi seyri için bkz., Şentop, *Temyiz ve İstinaf*, s.54-68; Yurdakul, s.45-53. Kurumdaki idari yapının kayıtları için bkz. *Devlet Salnamesi*, İstanbul 1279, s.57; *Devlet Salnamesi*, İstanbul 1280, s.53-57; *Devlet Salnamesi*, İstanbul 1315, s.148; *Devlet Salnamesi*, İstanbul 1317, s.164. İşleyişi hakkındaki kayıtlar için bkz. *Düstur Birinci Tertip*, C. IV, s.73, md. 2, 7-9.

²² Ahmet Akman, "Osmanlı Devletinde Hukukî Yapı ve Adli Teşkilatta Tanzimat Sonrası Gelişmeler", *Yeni Türkiye*, Yargı Reformu Özel Sayı, sy.10, s 1016.; Şentop, s.58; Yurdakul, s.45-51.

²³ Ö Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslamiyye ve Istulâh-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul 1970, C. VIII, s.241.

²⁴ Bkz. C. I., sy. 5, s.221, 222, 225-227 vb.

²⁵ Yurdakul, s.77, dp.83.

²⁶ Dergi "*Meşihat-ı Celile-i İslamiyye'nin Ceride-i Resmîyesi*" başlığıyla neşredilmiştir. Bkz. C. I., sy. 1. Dergi hakkında geniş bilgi için bkz. Sadık Erarslan, *Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, Ankara 2009.

fetva, hüküm ve kararları²⁷, medrese ve tekkelerin, ayrıca 25 Şubat 1918 tarihinde Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'nin kuruluşundan sonra²⁸, bu kuruluşu ilgilendiren tâlimat, nizamnâme ve haberler yer almaktadır. Öte yandan ilmi encümenlerin görüşlerini içeren yazı ve raporlar ile, ilmi ve fikri makalelere de yer verilmiştir²⁹.

Bu çalışmaya konu olan kararlar dergide "Fetvahâne-i Âlî'nin Mukarrerât-ı Nakziyyesi" başlığı altında geçen, şahıs hukukundan miras hukukuna kadar birçok konuyu içeren hukukî metinlerdir. Ayrıca derginin 3. sayısında "Ecvibe-i Şer'iyye" başlığı altında da dört adet bozma kararı bulunmaktadır. Derginin 7, 8, 12, 21, 32-62, 71. sayıları hariç diğer sayılarında toplam 417 kararın 409 adedi Fetvahâne tarafından bozulmuştur. Geri kalan altı adet kararın tasdik edilerek Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye'ye gönderildiğini görmekteyiz.³⁰ Dergide ayrıca iki adet karar da bulunmaktadır ki, bunların biri cevap mahiyetinde olup Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye'ye gönderilmiş³¹, diğeri ise Bursa Vilayeti Merkez Kadılığınan gönderilen hüccete dair bir açıklamadır³².

Yayınlanan 417 karardan 386 adedinin i'lâm, 31 adedinin ise hüccet olduğu tespit edilmiştir. İ'lamlar arasında 15 adet kararda bozma sebepleri ile birlikte davalar hakkında kısa bilgiler de bulunmaktadır³³. İncelenen i'lamlar arasında 4 adet kararın tasdik olunarak Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye'ye gönderildiği; Güzelhisar Aydın Sancağı'ndan gönderilen i'lâmın ise "mukayyiden tasdik" olduğu zikredilmiştir³⁴. Öte yandan 36 adet kararın nakz edilerek tekrar görülmek üzere (istinâfen) Kazaskerlik Mahkemesine gönderildiği tespit edilmiştir.

Fetvahâne tarafından bozulan kararlar dönemin fetva kitaplarındaki hükümlere ve usûl-i muhâkeme-i şer'iyyeye aykırılıktan ilgili mahkemelere geri gönderilmiştir. Kararlarda bozma sebeplerine kaynak olarak gösterilen eserlerden alıntılar yapılmış ve toplam 24 adet fıkıh ve fetva kitabına atıf yapılmıştır³⁵.

²⁷ Dergide yer alan fetvalar için bkz. İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, İstanbul 2009.

²⁸ 1918-1922 tarihleri arasında Şeyhülislamlığa bağlı olarak faaliyet gösteren, İslam Akademisi hüviyetinde ilmi bir kuruluş. Geniş bilgi için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi, Dâr'ül-Hikmeti'l-İslamiyye*, İstanbul 1998.

²⁹ Nesimi Yazıcı, "Ceride-i İlmiyye", *DİA*, C. IV, s.407.

³⁰ Tasdik edilen kararların 3 adedi Aile Hukuku (C. İ.; sy. 29, s.795; sy. 30, s.840; sy. 31; s.884), 2 adedi Borçlar Hukuku (C. İ.; sy. 29, s.792; sy. 29, s.796) ve 1 adedi de Eşya Hukuku (C. İ.; sy. 29, s.792) ile ilgilidir.

³¹ Karar mehirle ilgilidir. Karar metni için bkz. C. İ.; sy. 26, s.645-646.

³² Karar nafaka ile ilgilidir. Karar metni için bkz. C. İ.; sy. 16, s.172.

³³ C. İ., sy. 6, s.407-410 vb.

³⁴ C. İ., sy. 29, s.796

³⁵ Kaynak olarak kullanılan kitaplar: *el-Mebsût* (Serahsî), *el-Hidâye* (Burhâneddîn el-Mergînânî), *el-Fisûlü'l-İmâdiyye* (Cemâleddîn Abdurrahîm el-İmâdî el-Mergînânî), *Muhtûtü'l-Burhânî* (Burhâneddîn el-Buhârî), *et-Tenkîh* (Sadrüşşerîa), *el-Fetâva'î-Tâtârhâniyye* (Feridüddîn Âlim b. Alâ), *Câmi'u'l-Fusûleyn* (İbn Kâdî Simâvna, Şeyh Bedreddin Simâvî), *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (Bezzâzî), *Mu'înu'l-hükkâm* (Tarablusî), *Dürerü'l-hükkâm* (Molla Hüsrev), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Ebüssuûd), *Mecma'u'l-enhur* (Şeyhizâde Abdurrahman), *Netâicu'l-efkâr* (Kadıızâde), *Mülteka'l-ebhur* (İbrâhîm el-Halebî), *Tekmiletu furûkî'l-Eşbâh* (İbn Nuceym el-Misrî), *Gunyetu zevi'l-erham* (Dürer haşiyesi (Şürünbülâlî), *Fetâva'l-Hayriyye* (Remlî), *Vâkı'âtü'l-müftîn'i-Fetâvâ-yı Kadri* (Kadirî), *Fetâvâ-î Ankaravî* (Ankaravî), *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Çatalcalı Ali Efendi), *el-Fetâva'l-Hindîyye* (Alemgiri), *Behçetü'l-fetâvâ* (Abdullah Efendi) ve *Reddül-muhtâr* (İbn Abidin).

Fetvahâne bozma sebeplerini zikrederken eserlerde geçen fetva ve görüşlerin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da açıklamalar yapmıştır. Öte yandan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*³⁶, *Usûl-i Muhâkeme-i Şer'îyye Kararnâmesi*³⁷, *Arazi Kanunnâmesi*³⁸, *Gedikât-ı Memlûke Nizamnâmesi*³⁹, *Tâlimât-ı Seniyye*⁴⁰ ve *Cihât Nizamnâmesi*⁴¹ gibi nizamnâme ve talimatnamelere de atıflar yapılarak bozma sebepleri gerekçelendirilmiştir. Bozulan kararlar arasında bir kısmı yeni hükümleri içererek, bir kısmı ise yalnızca bozma sebepleri maddeler halinde gösterilerek ilgili mahkemelere iade edilmiştir.

a. Aile Hukuku Alanındaki Kararlar: Kararlar incelendiğinde, en fazla bozulan ilâm ve hüccetlerin aile hukuku alanında olduğu görülür (129 adet). Daha sonra sırasıyla borçlar hukuku (73 adet), miras hukuku (64 adet), vakıf hukuku (39 adet), eşya hukuku (37 adet) ve ceza hukuku (5 adet) gelmektedir. Şahıs hukukunda ehliyetle ilgili kararların 6 adet olduğu görülmüş, 2 adet kararın da muhtelif konular hakkında olduğu tespit edilmiştir. Kararların geri kalan kısmı ise muhakeme usullerine riayet edilmediğinden yerel mahkemelere geri gönderilen ilâm ve hüccetlerdir (67 adet).

Öte yandan kararlarda göze çarpan bir diğer husus, davaların dörtte birinin kadınlar tarafından açıldığıdır. Konular çoğunlukla aile ve miras hukuku alanındadır⁴². Bu durum da bize Osmanlının son döneminde kadının sosyal hayattaki aktif rolü hakkında ipucu vermektedir. Nitekim o dönemde aile hukukunu ilgilendiren kararnamelerin, nizamnâmelerin ve irâde-i seniyyelerin yürürlüğe girmesi kısa süre içerisinde olmasa da, zamanla pratik hayatta da kendini gös-

³⁶ C. İ., sy. 16, s.173; sy. 17, s.200 vb. Mecelle hakkında geniş bilgi için bk. Ebu'lülâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Mecelle*, İstanbul 1946; Mustafa Reşit Belgesay, *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri*, 1947; A Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İstanbul 1993; Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Seminerleri*, İstanbul 1985, s.41-103; M Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu*, İstanbul 1985, s.30-33; a.mlf, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.59-80; a.mlf, "Mecelle'nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı: Kitâb'ül-Vedîa", *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.191-219; a.mlf, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, C. XXIX, s.231-235; Ali Şafak, "Hukukun Temel İlkeleri Açısından Mecelle'ye Bir Bakış", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s.263-279; Hulusi Yavuz, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s.279-285; Mehmet Malkaç, *Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle İle İlgili Bibliyografik Çalışma*, (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Bilim Dalı, 2001; Ahmet Şimşirgil, Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul 2008; Abdullah Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, İstanbul 2011.

³⁷ C. İ., sy. 64, s.2036; sy. 65, s.2066 vb.

³⁸ C. İ., sy. 19, s.295-296. Bir Mukaddime, üç bab ve 132 maddeden oluşan Arazi Kanunnâmesi (1857-1858) ile Osmanlı'da mevcut toprak rejimi tekrar düzenlenmiş ve topraklar miri, mülk, mev-kuf, metruk ve mevat arazi olmak üzere beş bölümde toplanmıştır. Kanunnamenin metni için bkz. *D.I.T.*, C. I, s.165 vd., İstanbul 1289; Ayrıca bkz. M. Akif Aydın, "Arazi Kanunnamesi", *DİA*, C. III, s.346-347; M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2006, S.1, s.107-138

³⁹ C. İ., sy. 4; s.179-180. 1888 yılında yayımlanan ve 21 maddeden oluşan Nizamnâmede mülkiyetin iktisabı ve tasarrufu konuları düzenlenmiştir. *D.I.T.*, C.I, s.258-262.

⁴⁰ C. İ., sy. 6, s.404 vb.

⁴¹ C. İ., sy. 18, s.231 vb.

⁴² C. İ., sy. 2, s.75; sy. 5, s.221; 222; 225-227; sy. 6, s.409-410; 412-413 vb.

termiş ve bu gelişmeler mahkemelerdeki davalara da yansımıştır. Dönemin sosyolojik yönünü ele alan eserlerde de, özellikle I. Dünya Savaşını takiben kadınların sosyal hayatta bil-fiil görev aldıkları ifade edilmektedir⁴³. Ayrıca erken dönemlere ilişkin olarak da kadınların sosyal hayattaki rolü dikkati çekmektedir. Nitekim XVII. yüzyılda kadınların mahkemelere bizzat veya vekilleri aracılığı ile dava açtıkları; Divan'a gidip şikâyetlerini arz ettikleri dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır⁴⁴.

Dergideki ilâm ve hüccetlerin tarihlerine bakıldığında da 1914 ile 1921 (1313-1340) arasında olduğu görülür. Bu dönemde aile hukuku alanında en önemli değişiklik 25 Ekim 1917 (8 Muharrem 1336) tarihinde yürürlüğe giren *Hukûk-ı Aile Kararnâmesi*'dir⁴⁵. Kararnamede dört mezhebin görüşleri bulunup aile hukuku alanında bir düzenleme yapılmıştır.

Bilindiği gibi Osmanlı'da Tanzimat'ın ilânından önce nikâhlar iki şahit ile mahalle veya köy imamının huzurunda gerçekleştiriliyordu. Tanzimat'tan sonra bu konudaki ilk düzenleme 2 Eylül 1881 (8 Şevval 1298) tarihli *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi*'yle gerçekleşmiştir⁴⁶. Buna göre nikâhlar yetkili kişilerin vereceği izinnemelerle kıyılıp, nikâhtan sonra en geç sekiz gün içinde nüfus memuruna haber vermek şartıyla yapılabilecekti⁴⁷. Daha sonra 1917 tarihinde yürürlüğe giren *Hukûk-ı Aile Kararnâmesi* de bu düzenlemeleri bir başlık altında toplamıştır. Ne var ki devletin aldığı kararlar ve önlemler nikâh işlemlerini tamamen kontrol altına alamamıştır. Nitekim Cerîde-i İlmîyye'nin 28. sayısında nizamnâmeden yıllar sonra "*Hind-i bâliğa nefsinin Zeyd'e tezciv ettikte, izn-i kadı bulunmasa akd-i mezbûr sahih olur mu?*" diye sorulan bir fetvaya meşihat makamı "*El-cevap: Olur.*" demiştir⁴⁸. Nizamnâmede geçen iziname devletin düzenlediği idâri bir meseledir. Zira İslâm hukukuna göre bu şekilde yapılan bir nikâhın oluşum şartları gerçekleşmiş sayılmaktadır.

Fetvahânenin aile hukuku ile ilgili mahkemelere gönderdiği kararlara bakıldığında nafaka (52 adet) ve mehir (35 adet) ile ilgili olanların birinci sırayı aldığı görülmektedir. Bozma sebepleri incelendiğinde nafaka miktarının yanlış takdir edilmesi, yerinde olmaması veya doğru kişi hakkında hüküm verilmemesi sayılabilir. Nitekim en dikkat çeken bozma sebepleri arasında davalının söz konusu

⁴³ Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu, *İçtimâyyât III*, İstanbul 1958, s.249-252; a.mlf., "Tanzimatta İçtimâi Hayat", Beşinci Kısım, *Tanzimat I*, s.648-655; Geniş bilgi için bkz. Emine Nurefşan Dinç, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadının Hak ve Hürriyetlerine Bakışları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 20001.

⁴⁴ Konu ile ilgili bkz. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulanması (1649-1654)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

⁴⁵ Kararnamenin metni için C. İ., sy. 34, s.986 vd. Ayrıca D.İ.T., IX, 762-781. Geniş bilgi için M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s.149-241.

⁴⁶ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s.281, 287.

⁴⁷ Nizamnâmenin 23. Md.: "Ahâli-i müslime beyninde cereyan eden münâkehat, mehâkim-i şer'iyyeden ve cemaat-ı gayri müslime münâkehâti rüesâ-i ruhâniyeleri tarafından verilen izinnemeler üzerine icra kılınır İzdıvacın vuk'undan nihayet sekiz gün sonra nikahı icra eden veya reis-i ruhani, keyfiyet-i izdivacı musaddık sicill-i nüfus memuruna ilmühâber itâ etmeye mecburdur." Bk. *Düstür*, Zeyl II, 19 (1299)

⁴⁸ C. İ., sy. 28, s.723

nafakayı karşılayabilip karşılayamayacak olmasının (yüsr-‘usr) yeterince tetkik edilmemesidir. Daha sonra sırasıyla nikâh (17), boşama (10), fesh (4), muhala’a, neseb ve hıdâne (2’şer adet) ve son olarak tefrik ve iddet (1’er adet) gelmektedir.

Fetvahânenin fetva kitapları arasında tercih yapıp mahkemenin delilde kullandığı kitapları da davaya uygun görmeyip hükmü bozduğu görülmüştür. Nitekim 27 Safer 1333 tarihinde Çankırı kadısı tarafından verilen hüccettin bozma sebepleri arasında, yerel mahkemenin verdiği hükme delil gösterilen *Behcetü'l-Fetâvâ*'nın⁴⁹ haşiyesinde bulunan fetvayı⁵⁰ yeterli bulunmayarak, *Fetâvâ-yı Hayriyye*'de⁵¹ bulunan fetvaya göre hüküm verilmiş, çocuğu olmayan kadın için kocanın babasının nafaka yükümlüsü olamayacağını savunulmuştur⁵².

Mehri konu alan kararlarda ise Şam Kadılığının 1332 tarihli verdiği bir karar⁵³ muhakeme usullerine riayet edilmediğinden Fetvahâne tarafından iki defa bozulmuştur. Yerel mahkeme ikrar konusunda *Fetâvâ-yı Hindiyye*'yi⁵⁴, davacıya yemin verilmesi hususunda da *Tekmile-i Redd-i Muhtar* ve Ali Haydar Efendi'nin *Mecelle* şerhini kaynak olarak kullanırken; Fetvahâne *Hindiyye*'de ifade edilenlerle dava arasında bir münâsebet bulunmadığı, *Mecelle* şerhinin de iyi tetkik edilerek okunması gerektiğini vurgulamıştır. Fetvahâne'nin verdiği bu karardan da anlaşıldığına göre gerek yerel mahkeme gerekse Fetvahâne, hukukî olayların çözümlenmesinde aynı kaynakları referans alsada, yerel mahkemenin metinleri tetkik edip hüküm çıkarma konusunda uyarılara muhatap olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde medreselerin görevlerini yeterli ölçüde yerine getirdikleri ve İslam hukukuna vakıf hukukçuların yetiştiğini ileri sürmek güçtür⁵⁵. Bu husus *Mecelle* mazbatasında da ifade edilmiştir⁵⁶. Kararların geneline bakıldığında bu tip uyarıların azımsanmayacak miktarda olduğu görülür.

⁴⁹ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvalarının toplandığı eser, tek cilt halinde "*Behcetü'l-Fetâvâ maa'n-nukûl*" adıyla iki defa basılmıştır. (İstanbul 1266, 1289) Ahmet Özel, "*Behcetü'l-Fetâvâ*", *DİA*, C. V, s.346.

⁵⁰ "*Zeyd zevcesi Hind'i bilâ-nafaka bırakıp ahar diyara gitmekle Hind kadıya varıp Zeyd'in babası Amr'ın üzerine kendiyê kadr-i mâruf nafaka takdir ettirilmeye kadir olur mu? El-cevap olur.*"

⁵¹ Hanefî fıkıh âlimi Hayreddin b. Ahmed er-Remli'nin fetvalarını bir araya getiren eserdir. Özellikle Hanefî fıkıhın esas alındığı eserde, fetvaların verildiği bölgeler dolayısıyla Şafii mezhebinin görüşlerine de zaman zaman yer verilmele beraber; Maliki ve Hanbeli mezheplerine nadiren atıflar yapılmıştır. Cengiz Kallek, "*Fetâvâ'l-Hayriyye*", *DİA*, C. XII, s.443-444.

⁵² "...Binâenaleyh zevcenin nafakası hasren zevci üzerine lâzım gelir. Velez ki zevc sağır olsun. Sağırin pederi mezbûrenin nafakasına kefil olmuş olmadıkça pederi üzerine mezbûrenin nafakası lâzım gelmez. Bu surette zevc gâib olup da zevcesini bilâ-nafaka bıraktığı takdirde mezbûre hakime bi'l-mürâca'a zevci-i gaibi aleyhine nafaka takdir ettirerek istidâneye izin aldıktan sonra bi'l-istidâne nefsine infak eder. Ye ba'dehü zevcine rucû' eyler. Nitekim istidâne etmeyip de kendi malından nefsine infak etse yine nafaka-yı mukaddereyi zevcinden ahzeder. Yoksa mezbûre kâim-i pederden nafaka taleb edemez...." C. I., sy. 13, s.22-23.

⁵³ C. I., sy. 5, s.222.

⁵⁴ Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve Hindistan dışında *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* adıyla tanınan Arapça fetva kitabıdır. Eser Osmanlı fetva kitapları tarzında günlük hayattaki problemlerin cevabı mahiyetinde olmayıp genel fikhî hükümler içerir. Ahmet Özel, "*el-Alemgiriyye*", *DİA*, C. II, s.366

⁵⁵ M. Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.66.

⁵⁶ "...Ulûm-u şer'iyyede mahareli zevata nedret geldiğinden mehâkim-i nizâmiyyede lede'l-icâb kütüb-ü fihhiyyeye müracaatla hall-i şüphe edebilecek âzâ bulundurmak şöyle dursun memâlik-i mahrusada kâin bu kadar mehâkim-i şer'iyyeye kâfi kuzât bulmak müşkül olmuştur." Berki, *Mecelle*, s.3.

İ'lâmlar arasında 1332 tarihinde Bağdat kadısı tarafından verilen bir kararda⁵⁷ mehrin peşin mi yoksa veresiye mi ödeneceği de ihtilaf konusu olmuş ve bu konudaki içtihad farklılıkları, yerel mahkeme tarafından verilen hükmün bozulmasına yol açmıştır. Dönülebilir boşanmayla (ric'î talak) boşanan bir kadının mehrini peşin olarak alıp alamayacağı konusunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisi; dönülebilir boşanmayla boşanan bir kadının mehri, vereseden peşin hale gelir ve kocanın bunu ödemesi gerekir. Bir diğer görüş de, bu boşanma çeşidiyle mehir peşin hale gelmez, kadının parayı alabilmesi için iddetini tamamlaması gerekir. Dolayısıyla kocanın da bu meblağı hemen ödemesine lüzum yoktur⁵⁸. Fetvahâne'nin, mahkemenin davada tercih ettiği fetvayı isabetli bulmayı, kadının lehine olan görüşün tercih edilmesi gerektiği kanaati dikkat çekicidir. İ'lam mehrin ödenmesi gerektiğini içeren bir hükümlerle ilgili mahkemeye iade edilmiştir⁵⁹.

Öte yandan kararlar arasında usul-i muhakemeye giren konular arasında, muhakemenin icrası, delillerin sıhhati, şahitlerin tezkiyesi ve dinlenilmesi gibi hususlar da bozma sebepleri arasında zikredilmiştir. Tasdik edilip Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'ye gönderilen kararlarda ise, çoğunlukla maddi hatalar göze çarpmaktadır. Aile hukuku alanında toplam 3 adet karar tasdik edilmiş olup 2 adedi nafaka 1 adedi ise mehirle ilgilidir. Kararlarda nafakanın hesaplanması ve kadına takdir edilen mehir miktarındaki hatalar göze çarpmaktadır⁶⁰.

b. Borçlar Hukuku Alanındaki Kararlar: Fetvahânenin ikinci olarak en fazla geri gönderdiği i'lam ve hüccetler borçlar hukuku alanında (73 adet) olmuştur. Kararların büyük çoğunluğu (35 adet) satım sözleşmesi ile ilgilidir. Yapılan satış sonucu tahsil edilen parada yanlışlık bulunması⁶¹, satış işleminde paranın teslim edilip edilmediğinin anlaşılması⁶², satılan malların vasıflarının veya kıymetlerinin belli olmaması⁶³ ya da il'âmda gösterilmemesi; bununla beraber malların müşteriye teslim edildiği gündeki bedelden hesap edilmemesi⁶⁴ öne çıkan bozma sebepleri arasında sayılabilir. Bir diğer bozma gerekçesi ise para birimiyle ilgilidir. Örneğin Konya Merkez Mahkemesi'nin hükmünün iptalinde satımın lira üzerinden yapıpı kalanın kuruşa çevrilip dava edilmesi usulsüz bulunmuştur⁶⁵.

⁵⁷ C. İ., sy. 19, s.294-295.

⁵⁸ Konu ile ilgili görüşler için bkz. Burhanpurlu Şeyh Nizam, *El-Fetava'l-Hindiyeye*, Mektebetü'l-İslami, Diyarbekir 1310, C. I, s.318.

⁵⁹ "... *Tenkîhü'l-Hâmidiyye*'de ve *Hindiyeye*'nin '*Kitâbu'n-Nikâh*'ında mezkur olduğu üzere mehr-i müaccel talak-ı ric'î ile alâ kavlin muaccel olur. ...Mea-zalîk *Behce*'nin bab-ı mehrindeki fetva-yı şerîfeye göre kavli-ı evvel müftâ-bih olduğuna mebnî mehr-i mezkur ile muaccel hükmetmesi lazımdır. Binâenaleyh kâdî-yı mûmâ ileyhî ber-vech-i muharrer tevki' eylediği hüküm muhtell olmuştur. Mezkûr fetva ile nakli ber-vech-i âti derc olunur: "...*Zeyd Hind'i talak-ı ric'î ile tatlik eylesen Hind, Zeyd zimmetinde olan mehrini Zeyd'den almaya kadîr olur mu? El-cevab: olur.*" C. İ., sy. 19, s.295.

⁶⁰ C. İ.; sy. 26, s.645-646; sy. 29, s.795; sy. 30, s.840; sy. 31, s.884 vb.

⁶¹ C. İ.; sy. 5, s.224-225.

⁶² C. İ.; sy. 27, s.708.

⁶³ C. İ.; sy. 6, s.405-406; sy. 29, s.798 vb.

⁶⁴ C. İ.; sy. 4; s.180; sy. 6, s.404-405; sy. 10, s.600-601 vb.

⁶⁵ "... mütebakisinin lira olarak dava ve ol vecihle istizhâren tahlif ve tevkiî hükmolunmak mukteza iken, ber-vech-i muharrer mecmu'u mütebakisinin kuruşa tahviliyle dava edilmesi ve tahlif ve hükümün dahi ol vecihle tevki' ve icrası muhalif-i usul olmakla..." C. İ.; sy. 26, s.647.

Kararlar arasında 1334 tarihli Bergama Kazası mahkemesinden gönderilen i'lâmın tasdik edilerek Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îyye'ye gönderildiği⁶⁶ ve yine aynı tarihli Güzelhisar Aydın Sancağı mahkemesinden gönderilen i'lâmın da tasdik edildiği tespit edilmiştir⁶⁷.

Borçlar Hukuku alanında da usûl-i muhakemeyi ilgilendiren hatalar bulunmaktadır. Şahitlerin tezkiyesi ve muhakeme esnasında dinlenip dinlenilmediğinin anlaşılması, yeminlerin usûle uygun yapılmaması da bozma sebepleri arasında zikredilebilir⁶⁸. Öte yandan dava konusunun zikredilmeyip yalnızca usul-i muhakeme hükümlerine aykırılık tespit edilip yerel mahkemelere gönderilen i'lâm ve hüccetler de azımsanmayacak ölçüdedir (67 adet). Bu kararların içeriğine bakıldığında dava konusu tam olarak anlaşılammakta, hükümlerin esastan değil usulden bozulduğu görülmektedir. Örneğin davacı ve davalıların sözlerinin karışması veya aynı kişilerin sözlerinin birbiriyle çelişiyor olması, ifadelerin mahkemece kontrol edilmemesi, i'lâmda verilen tarihlerin birbirini tutmaması ilk incelemede göze çarpanlar arasındadır⁶⁹.

c. Miras Hukuku Alanındaki Kararlar: Miras hukuku alanındaki kararlar toplam 64 adet olup, birçoğu Fetvahâne tarafından benzer sebeplerle bozulmuştur. Örneğin ölenin kaç tane vârisinin olduğu⁷⁰, bu vârislerin isimlerinin ve ölen kişiye yakınlıklarının i'lâma yazılıp yazılmaması, vârislere düşen hisselerin belirtilmemesi veya hisselerin miktarlarında hataya düşülmesi⁷¹ bozma sebepleri arasında başta gelenlerdir. Kararlar arasında vasiyet işlemi ile ilgili iki karar tespit edilmiştir. 20 Rebiülahir 1333 senesinde Suriye Merkez kadılığında gelen i'lâmın nakz sebebi olarak vasiyette bulunan kişinin akıl sağlığının yerinde olmasının şart oluşunun delillerden anlaşılması ve hükmün iade olduğu zikredilmiştir⁷². Diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslam Hukukunda da bütün hukukî işlemlerin geçerliliği akıl sağlığına bağlıdır. İslam hukukunda "Maraz-ı l-mevt" olarak tabir edilen ölüm hastalığına yakalanan bir kişinin hukukî tasarruflarında edâ ehliyetine bazı kısıtlamalar getirildiği bilinmektedir. Burada ölüm hastalığının kişinin bilincini zayıflatacağı ve yaptığı işlemleri bu sebeple geçersiz hale getireceği fikrinden öte, kişinin böyle bir durumda irade ve akit hüriyetini normal zamankinden farklı olarak üçüncü şahıslara beklenmedik bir yarar veya zarar getirecek şekilde kullanabileceği ve bu esnadaki irade beyanın gerçek iradesini yansıtmayabileceği tezinden hareket edilmektedir⁷³. Zikri geçen kararda da ölüm hastalığına yakalanmış olan kişinin akıl sağlığının yerinde olup olmasının araştırılmaması hükmün Fetvahâne tarafından bozulmasına sebep ol-

⁶⁶ "... sene-i mezkure mahsulünü tazmin etmesi mukteza olduğundan meblağ-ı mezkur ile tevki kılınan hüküm muğâyir-i usul olduğuna ve lâyiha-i mezkure mündericatinâ nazaran ifâ-yı mukteza zımında Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îyye'ye tevdi kılındı." C. I.; sy. 29, s.792.

⁶⁷ "... semen meblağ-ı mezkur mebi'at-ı mezkurenin yevm-i bey'deki kıymetlerine müsavi bulunmuş ise ilzâm-ı mezkur hakkında usulüne muvafiktir." C. I.; sy. 29, s.796.

⁶⁸ C. I.; sy. 6, s.409-410; sy. 19, s.296-297; sy. 30; s.835 vb.

⁶⁹ C. I.; sy. 6, s.403, 404; sy. 10, s.599-600; sy. 18, s.274; sy. 20, s.358; sy. 72, s.2309 vb.

⁷⁰ C. I.; sy. 2, s.72-73; sy. 18, s.278; sy. 29, s.788-789; sy. 30, s.834 vb.

⁷¹ C. I.; sy. 5, s.220; sy. 6, s.412-413; sy. 10, s.600.

⁷² C. I.; sy. 18, s.270271.

⁷³ Ali Bakkal, "Maraz-ı Mevt", *DİA.*, C. XXVIII, s.39.

muştur. Bir diğer karar ise vasiyet işlemindeki şahitliğin yerel mahkemece kabul edilmemesinin usulsüz olduğu vurgulanmıştır⁷⁴.

Bir başka bozma kararında, 1332 tarihinde Fetvahâne'nin verdiği hükme karşılık Şam kadılığının kararında ısrar etmesi, Fetvahâne'den tekrar bozma sebeplerini açıklayıcı bir i'lâmın gönderilmesini gerekli kılmıştır⁷⁵. Verilen izahata yerel mahkemenin şerh koyması sonucu, Fetvahâne altı maddede özetlediği ikinci nakz kararını ilgili mahkemeye göndererek verilen hükmün muhtel olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu kararda Fetvahâne, mahkemenin muhakeme esnasında usul-i muhakemeye riayet etmemesini, ayrıca hükmen kısıtlı (mahcûr) olan kişiye mirastan olan hisselerini teslim etmenin yanlışlığı *Mecelle*'nin ilgili maddesine göre⁷⁶ usulsüz bulmuştur. Öte yandan mahkemede dinletilen şahitlerin usulüne uygun tezkiye edilmemiş olması ve yeminin kime teklif edileceği konusundaki anlaşmazlık da dikkat çekicidir. Miras hukuku alanında bir adet kararın ise tekrar görülmek üzere Kazaskerlik Mahkemesine gönderildiği anlaşılmaktadır⁷⁷.

d. Vakıf Hukuku Alanındaki Kararlar: Fetvahânenin bozduğu kararların bir kısmı ise vakıf hukuku ile ilgilidir (39 adet). Kararlar arasında bir adet mükerrem karar bulunmaktadır ki, gerek i'lâmın verildiği mahkeme, gerekse ihtiva ettiği hüküm bakımından aynıdır⁷⁸. Öte yandan 3 adet kararın nakz edilerek tekrar görülmek üzere (istinafen) Kazaskerlik mahkemesine sevk edildiği anlaşılmaktadır⁷⁹. 22 Ramazan 1338 tarihli Evkaf kadılığının i'lâmı ise nakz edilerek Kazaskerlik mahkemesine gönderilmiştir⁸⁰.

Osmanlı hukuk sisteminde Şer'iyeye mahkemelerinde hüküm önce temyiz edilir; usule veya mevzuata uygun olup olmadığı tetkik edilerek, sonuç itibarıyla hatalı bulunursa bozulur ve "istinafen" görülürdü⁸¹. Kararlardan da anlaşıldığı üzere, istinaftan önce bir temyiz incelemesi yapılmaktadır. Öte yandan Şer'iyeye mahkemesinde görülen bir dava ile ilgili Divan-ı Hümayun'da incelenmek üzere davasıyla ilgili istinaf talep eden bir kişi, hangi sebebe dayanarak istinaf talep

⁷⁴ C. İ.; sy. 27, s.706.

⁷⁵ "Fetvâhâne-i Âlice nakz kararına karşı Şam Kadılığının vuku' bulan ısrarı üzerine esbâb-ı nakziyyenin tazvihine dair ittihaz olunan mukarrerât-ı ahire..." bk. C.İ.; sy. 5, s.225-227.

⁷⁶ *Mecelle* md. 957: "Sağır ve mecnûn ve ma'tûh zaten mahcûrdurlar"

⁷⁷ "Galata mahkeme-i şer'iyyesinden ita' olunan 14 Şaban 338 tarihli i'lâmın esbâb-ı nakziyyesi... İstinâfen icrâ-yı muhâkemesi zımında kadıaskerlik mahkemesine tevdi edilmek üzere..." C. İ.; sy. 66, s.2099. Osmanlı yargı sisteminde belli konulardaki davaların Kazaskerlik Mahkemesinde görülmesi konusunda fermanlar bulunmaktadır. Nitekim Fatih dönemine ait bir fermanla, ölen şahsın mirasçısı bulunmadığında terekenin hazineye kalması, terekeden alacak iddia edenlerin belli miktarları aşan taleplerinde davanın Kazaskerlik mahkemesinde görülmesi emredilmektedir. Konu ile ilgili II. Bayezid döneminde neşrolunan fermanla da önceki uygulamaya atf yapılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005, s.140 vd. (*Kazaskerlik*).

⁷⁸ Bkz. C. İ.; sy. 63, s.2203 ve sy. 66, s.2098

⁷⁹ Evkaf mahkemesinden gönderilen 21 Rebiülahir 1338 tarihli i'lâm (sy. 66, s.2098), Evkaf Kadılığının 9 Rebiülevvel 1339 tarihli i'lâmı (sy. 74-75, s.2416-2417) ve yine Evkaf Kadılığının 2 Zilhicce 1333 tarihli i'lâmı (sy. 78-79, s.2543). Öte yandan Bandırma kadılığından gönderilen 1338 tarihli i'lâmında ise "... yeniden muhakeme icrası zımında mahkemesine iade kılındı." ibaresi bulunmaktadır. Bkz. sy. 76-77, s.2478.

⁸⁰ C. İ.; sy. 72, s.2308.

⁸¹ Şentop, *Kazaskerlik*, s.116.

ettiğini bildirmek zorundadır. Davanın tekrar görülebilmesi için bu şart da tek başına yeterli değildir. Önce hüküm incelenir, usule uygun bulunursa tasdik edilir, usule aykırı bir durum tespit edilirse istinafa karar verilir⁸².

Vakıf ile ilgili kararların bozma sebepleri çoğunlukla mirasçıların tespiti⁸³, vakıf olan gayr-i menkullerin belirlenmesi ve zamanaşımının kadılar tarafından göz ardı edilmesi konularını saymak mümkündür. Öte yandan Fetvahânenin bozduğu kararlar arasında Ceza hukuku altında da değerlendirebileceğimiz, vakıf işlemleri konusunda vazifesini suiistimal eden görevlilere ait kararlara da rastlamak mümkündür. “Görevini kötüye kullanma” veya “Yetki tecavüzü” olarak da adlandırılabilir olan suçun vakıf mütevellileri tarafından işlendiği tespit edilmiştir. 28 Safer 1332 tarihli i'lâmda, hıyanetle itham olunan vakıf mütevellisi yerine, mahkeme kadısının başka bir müteveli tayin etmesi gerekirken, bunu yerine getirmediği davanın dinlenilmiş olması bozma gerekçeleri arasında yer almaktadır. Ayrıca kadının muhakeme şekliyle olaya meşruiyet kazandırdığı da ifade edilmektedir⁸⁴. Bir diğer kararda ise vakıf mütevellisinin vakıf arsası üzerine kendisi için bir bina inşa ettiğini ikrar etmesi i'lâmda yer almaktadır. İkrara rağmen mütevellinin görevden alınmamış ve yerine başkasının tayin edilmemiş oluşu, kararı ilgili mahkemeye göndermeye sebep olmuştur⁸⁵. Bunun dışındaki kararların bozma gerekçeleri daha önce de ifade edildiği gibi usul hatalarıyla ilgili olduğu görülmüştür.

e. Eşya Hukuku Alanındaki Kararlar: Kararlar arasında Eşya Hukuku ile ilgili olanlar 37 adet olup çoğunluğu gayr-i menkullerin mülkiyetiyle ilgilidir. Özellikle davaya konu olan akarların *Mecelle*'deki kaidelere göre sınırlandırılmamış olması bozma gerekçeleri arasında gösterilmektedir⁸⁶. *Mecelle*'de “tekâdüm-i zaman” olarak tabir edilen zamanaşımı⁸⁷ genel olarak mülkiyeti kullanım hakkında (irtifak hakkı) geçerli sayılmaktadır. Nitekim herhangi bir arazi üzerinde uzun süredir bir kullanım hakkı var ve bu hakkın ne yolla elde edildiği bilinmiyorsa, söz konusu hakkın geçerli yollardan biri tarafından kurulduğu kabul edilir ve hakkın iptali yönüne gidilmez. Bu durum zamanaşımıyla bir irtifak hakkının kurulmasından çok, mevcut uygulamanın eski hal üzere bırakılmasıdır⁸⁸. İslam hukukçularının çoğunluğu zamanaşımının, hakkı düşürmeyeceğinde hemfikirler. Ancak Hanefî ve Maliki mezhebinin hukukçuları alacak davalarında zamanaşımının hak düşürücü olduğunu kabul eder ve farklı süreler ileri sürerler. *Mecelle* söz konusu süreyi on beş yıl olarak maddeleştirmiştir⁸⁹. Konu ile ilgili davalara

⁸² Şentop, *Kazaskerlik*, s.117.

⁸³ C. İ.; sy. 6, s.403; sy. 13, s.17-18; sy. 70, s.2243; sy. 72, s.2308 vb.

⁸⁴ C. İ.; sy. 1, s.30.

⁸⁵ C. İ.; sy. 11, s.649.

⁸⁶ C. İ.; sy. 2, s.72.

⁸⁷ “Tekâdüm-i zaman ile hak saktı olmaz”, md. 1674. Ali Himmet Berki, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Ankara 1959, s.258.

⁸⁸ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2009, s.357; Muhammed Ebu Zehra, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd fi'ş-şeriatü'l-İslâmiyye*, Kahire 1977, s.79.

⁸⁹ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. II, İstanbul 1991, s.563 vd.; “Deyn ve vedia ve mülk akar ve miras ve akarat-ı mevkufede mukataa yahut icareteyn ile tasarruf ve meşruta tevliyet ve galle davaları gibi asl-ı vakfe ve umuma aid olmayan davalar onbeş sene terk olunduktan sonra istima' olunmaz.” Bk. *Mecelle* md. 1660. Vakıflarla ilgili davalarda söz konusu süre otuz altı yıl (md.

bakıldığında yerel mahkemelerin zamanaşımı içeren davaları dikkatle ele almadığı gerekçesiyle Fetvahâne tarafından bozma sebepleri arasında yer almıştır⁹⁰. Öte yandan şuf'a, şirb hakkı ve rehin konusu mal ile ilgili bozma kararları da mevcuttur.

Son olarak kişiler hukuku ile ilgili 6 adet, ceza hukuku ile ilgili 5 adet karar tespit edilmiştir. Kişiler hukuku alanındaki bozma kararları ehliyet arızaları ile ilgilidir. Ceza Hukuku ile ilgili kararların iki adedi görevi kötüye kullanma, üç adedi ise diyet hakkındadır. Görevi kötüye kullanma ile ilgili kararlar vakıf mütevellileri ile ilgilidir. Diyete hükmedilen kararın birinde diyet miktarının doğru hesap edilmemesi⁹¹, diğerinde katl olayını ikrar eden kişi hakkında maktulün yakınlarının diyet talep etmemesine rağmen diyete hükmedilmesi⁹², diğer hükümde ise öldürülen kişinin hür olup olmadığının i'lâmında belirtilmemesi Fetvahâne tarafından bozma gerekçeleri arasında yer almıştır⁹³.

Sonuç

Son iki yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı toplumunda İslam hukukunun klasik öğretisinin birçok alanda belirleyici bir önem taşıdığı; Tanzimat'ın ilanıyla birlikte gerek kurulan hukukî müesseseler, gerekse hukuk anlayışı ve kanunlaştırmalar yönüyle yeni bir döneme girildiği bilinmektedir. Şeyhülislamlığın resmi yayın organı olan 1914-1922 yılları arasında *Ceride-i İlmiyye* adlı dergide yer alan bozma kararlarının, geçmişten intikal eden hukuk anlayışını örnekleriyle gün yüzüne çıkarması bakımından, dönemin hukukî yapısının anlaşılmasına katkı sağladığı muhakkaktır.

"Fetvahâne-i Âlî'nin Mukarrerât-ı Nakziyyesi" başlığı altında bulunan söz konusu kararlar ülkenin çeşitli bölgelerinden temyiz istemiyle Fetvahâne-i Âlî'ye gönderilmiş i'lâm ve hüccetlerdir. Bu kararların birçoğu Fetvahâne tarafından usûl-i muhakemeye aykırılıktan bozulmuştur. Davaların esasına ilişkin bozma gerekçeleri ise bazı kararlarda yalnızca bozma sebepleri sıralanarak, bazılarında ise yeni hükümleri muhtevi olarak kaleme alınmıştır. Öte yandan Fetvahânenin hükümleri bozma gerekçelerine itiraz eden ve verdiği kararda ısrar eden kadılar da dikkati çekmektedir. Fetvahânenin kararların bozma sebeplerini sıralarken izlediği yöntem ve gönderme yaptığı fetva kitapları, şer'iyye mahkemelerince izlenen muhakeme usûlünü ve temel başvuru kaynaklarını göstermesi yönüyle de bizlere ışık tutmaktadır.

Fetvahâne tarafından bozulan kararlara kaynak olarak gösterilen eserlerin çoğunluğunun Hanefî fıkıh âlimlerine ait olması, Osmanlı mahkemelerinde resmi olarak bu mezhebin hükümlerinin kaynak alındığını gösterir. Öte yandan 1913 tarih-

1661) olarak belirtilmiştir. İslam hukukunda zamanaşımı için bk. Mustafa Demiryay, *Hak Zail Olmaz, Roma, Türk ve İslam Hukuklarında Eksik Borç*, Ankara 2009, s.230-239.

⁹⁰ "... müdde aleyhimanın mülkiyet davalarında mürür-ı zaman bulunmuş yani müddeilerin vad'-ı yedi onbeş seneyi tecavüz etmiş ise diğer tarafın bilâ-övr bu müddet zarfında dava etmemesi hasebiyle mülkiyet davasının adem-i istimâ'ı mukteza ve bu cihet müsbet ise mürur-ı zamandan dolayı mülkiyet davalarının reddiyle iktifa edilmek lâ-büdd iken bu veche dikkat edilmemesi..." bkz. C.İ.; sy. 5, s.220; "... müddeinin 'yetmiş seneden beri taht-ı tasarrufumdadır' diye davası fasittir. Tashihe muhtaçtır...." bkz. C. İ.; sy. 9, s.559-560.

⁹¹ C. İ.; sy. 3, s.119.

⁹² C. İ.; sy. 19, s.296.

⁹³ C. İ.; sy. 20, s.360-361.

li nizamnâmede Hanefî mezhebinde fetva verilmeyen bir görüşün, ya da diğer üç mezhep içerisindeki bir kanaatin davaya uygunluğu tespit edildiğinde hüküm olarak verileceği de ifade edilmektedir. Bu da Osmanlı hukuk sisteminin dinamizmini, davaların hukukî çözümlerinin zenginliğinin ve çeşitliliğinin görülmesi bakımından önemlidir. Bozulan kararlarda çeşitli kararname ve nizamnâmelere de göndermeler yapılması, usûl hukuku alanında da yerleşmiş bir düzenin olduğunu açıklar.

Fetvahâne tarafından ilgili mahkemelere gönderilen 417 karar, davacılar bakımından tahlile tabi tutulduğunda, takriben dörtte birlik kısmının bizzat kadınlar tarafından açıldığı görülmektedir. Bu durum da bize Osmanlı toplumunda kadının sosyal hayattaki rolü konusunda fikir vermektedir. Son dönemlerde Osmanlı kadınının aktif hayatta daha fazla rol aldığı bilinmekle beraber, erken dönemlerde de kadınların gerek yerel mahkemelere gerekse bizzat Divan-ı Hümayun'a şikâyetlerini arz ettikleri bilinmektedir.

Devletin farklı bölgelerinde yerel mahkemelerin verdiği söz konusu kararlar, dönemin hukukî ve sosyal yapısını yakından tanıyıp, Osmanlı hukukunun meselelere çözüm getirmedeki yapıcı ve sentezci tavrının Meşihat makamına yansıtışını ve adalet mekanizmasının itina ile işletilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Murat, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık”, *Türkler* (nşr. Hasana Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002, C. IX, s.847-854.
- Akgündüz, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, İstanbul 2002.
- Akman, Ahmet, "Osmanlı Devletinde Hukukî Yapı ve Adli Teşkilatta Tanzimat Sonrası Gelişmeler", *Yeni Türkiye*, Yargı Reformu Özel Sayı, sy.10, s.1016.
- Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslam Akademisi, Dâr'ül-Hikmeti'l-İslamiyye*, İstanbul 1998.
- Altınbaş, Mehmet Vamık Şükrü, “Fetva Eminleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Ekim 1963), C. II, sy. 10, s.23-26.
- Altınbaş, Mehmet Vamık Şükrü, “Fetva Eminleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Kasım 1963), C. II, sy. 11, s.24-25.
- Atar, Fahrettin, “Fetva”, *DİA*, C. XII, s.486-496.
- Aydın, M Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2009.
- Aydın, M Âkif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu*, İstanbul 1985, s.30-33.
- Aydın, M. Âkif, “Arazi Kanunnamesi”, *DİA*, C. III, s.346-347.
- Aydın, M. Âkif, “Mecelle'nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı: Kitâb'ül-Vedîa”, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.191-219.
- Aydın, M. Âkif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *DİA*, C. XXIX, s.231-235.
- Aydın, M. Âkif, “Mecelle'nin Hazırlanışı”, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.59-80.
- Aydın, M. Âkif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.
- Aydın, M. Âkif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996.
- Bakkal, Ali, “Maraz-ı Mevt”, *DİA*, C. XXVIII, s.39-41.
- Belgesay, Mustafa Reşit, *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri*, 1947.
- Berki, Ali Himmet, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı" *Diyanet Dergisi*, IX/102-103,

- 424 (1970).
- Berki, Ali Himmet, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Kasım-Aralık 1970), C. IX, sy. 102-103, s.423-427.
 - Berki, Ali Himmet, *İslam Şeriatinde Kaza ve İfta Müessesesi*, Ankara 1968.
 - Berki, Ali Himmet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Ankara 1959.
 - Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslamiyye ve Istılâh-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1970, VIII, 241.
 - Burhanpurlu Şeyh Nizam, *El-Fetava'l-Hindiyye*, Mektebetü'l-İslami, Diyarbekir 1310.
 - Cebeci, İsmail, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, İstanbul 2009.
 - *Ceride-i İlmiyye*, İstanbul: Meşihat-ı Celîle-i İslâmiyye, 1332-1341.
 - Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.
 - D'ohsson, J. Mouradega, *Tableau Général de L'Empire Ottoman*, Paris 1788, C. IV.
 - Demir, Abdullah, *Mecelle ve Külli Kâideler*, İstanbul 2011.
 - Demiray, Mustafa, *Hak Zail Olmaz, Roma, Türk ve İslam Hukuklarında Eksik Borç*, Ankara 2009.
 - *Devlet Salnamesi*, İstanbul 1279, 1280, 1315, 1317.
 - Dinç, Emine Nurefşan, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadının Hak ve Hürriyetlerine Bakışları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2001.
 - *Düstür Birinci Tertip*, I (1289), IV (1295).
 - *Düstür İkinci Tertip*, VI (1334).
 - *Düstür*, Zeyl II (1299).
 - Ebu Zehra, Muhammed, *el-Milkiyye ve'n-Nazariyyetü'l-Akd*, Kahire 1977.
 - Emiri, Ali, “Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi”, *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul 1334, s.304-320.
 - Erarlan, Sadık, *Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, Ankara 2009.
 - Ertan, Veli, “Yükselme Devrinde İlmiyye'ye Mensup Olanların Mevkii ve Meşihat Teşkilatı”, *Diyanet Dergisi*, C. XXII, sy. 2, s.42-46.
 - Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiyye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul 1969.
 - Fındıkoğlu, Ziyâeddin Fahri, “Tanzimatta İctimâi Hayat”, Beşinci Kısım, *Tanzimat I*, s.648-655.
 - Fındıkoğlu, Ziyâeddin Fahri, *İctimâiyyât III*, İstanbul 1958.
 - Gümrükcüoğlu, Saliha Okur, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1654)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bilim Dalı, İstanbul 2010.
 - Gür, A Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İstanbul 1993.
 - Itzkowitz, Norman - Shinder, Joel, “The Office of Seyh'ul-Islam and the Tanzimat”, *Middle Eastern Studies*, London 1972, s.93-101.
 - *İlmiyye Salnâmesi*, Birinci Defa, Dârü'l-Hikmeti Aliyye 1334.
 - İpşirli, Mehmet, “Bâb-ı Meşihat”, *DİA*, C. IV, s.362-363.
 - İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislam”, *DİA*, XXXIX, s.91-96.
 - Kallek, Cengiz, “Fetâva'l-Hayriyye”, *DİA*, C. XII, s.443-444.
 - Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. II, İstanbul 1991.
 - Kaydu, Ekrem, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Ankara 1977, s.201-210.
 - Kaydu, Ekrem, *Müessesetu Şeyhü'l-İslâm fi Devleti'l-Osmaniyye*, (trc. Haşim Eyyubi), Trablus: Jarrous Press, 1992.
 - Kazıcı, Ziya, “Osmanlılarda Şeyhü'l İslamlık Müessesesi”, *Diyanet İlmi Dergi*, 1999, C.

- XXXV, sy: 1, Özel Sayı, s.1-10.
- Kenanoğlu, M. Macit, “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2006, S.1, s.107-138.
 - Koca, Ferhat, “Fetvahâne”, *DİA*, C. XII, s.496-500.
 - Koca, Ferhat, “Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne”, *İLAM Araştırma Dergisi* (Ocak-Haziran 1997), C. II, sy. 1, s.133-152.
 - Kramers, J. H., “Şeyh-ül-İslam”, *İA* (MEB), C. XI, s.485-489.
 - Malkaç, Mehmet, *Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle İle İlgili Bibliyografik Çalışma*, (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Bilim Dalı, 2001.
 - Mardin, Ebu'l-Ulâ *Medenî Hukuk Cephesinden Mecelle*, İstanbul 1946.
 - Mardin, Ebu'l-Ulâ, “Fetva” *İslam Ansiklopedisi* (M.E.B.), C. IV, s.582-584.
 - Özel, Ahmet, “el-Alemgiriyye”, *DİA*, C. II, s.365-366.
 - Özel, Ahmet, “Behçetü'l-Fetâvâ”, *DİA*, C. V, s.346.
 - Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
 - Pixley, Michael M., “Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislam'ın Gelişimi ve Rolü” (çev. Nuri Çevikel), *Türkiye Günlüğü*, sy. 60, Ankara 2000, s.99-106.
 - Şafak, Ali, “Hukukun Temel İlkeleri Açısından Mecelle'ye Bir Bakış”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s.263-279.
 - Şentop, Mustafa, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005 (*Kazaskerlik*)
 - Şentop, Mustafa, *Şer'îyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul 1995.
 - Şimşirgil, Ahmet - Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul 2008.
 - Tyan, E. “Fetwa” *Eİ2*, C. II, s.866.
 - Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı*, Ankara 1965.
 - Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.
 - Yavuz, Hulusi, “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s.279-285.
 - Yavuz, Hulusi, “Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri”, *Ahmet Cevdet Paşa Seminerleri*, İstanbul 1985, s.41-103.
 - Yazıcı, Nesimi, “Ceride-i İlmîyye”, *DİA*, C. IV, s.407-408.
 - Yurdakul, İlhami, *Osmanlı Devletinde Şer'i Temyiz Kurumları*, (Yayınlanmamış Master Tezi) Marmara Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1996.